

ПРОБЛЕМА СТАНОВЛЕННЯ ОСОБИСТОСТІ В ОПОВІДАННЯХ Г. КВІТКИ «УМНЫЕ ДЕТИ», «ОДОЛЖЕНИЕ ОТ НИЩЕГО»

Всебічне осмислення початків нового українського письменства належить до найбільш актуальних завдань нашого літературознавства. Його вирішення передбачає застосування системного підходу, у світлі якого російськомовна творчість українських митців постає важливим чинником загальної літературної динаміки.

У російськомовній прозі Г. Квітки особливу увагу привертають твори, написані для дитячої аудиторії. Із різних причин вони не стали об'єктом спеціальних студій. На сьогодні існують лише поодинокі згадки, що стосуються дитячої прози письменника [1; 5]. Завдання цієї розвідки – розкрити авторське бачення проблеми становлення особистості в оповіданнях Г. Квітки «Умные дети» та «Одолжение от нищего».

У творчій біографії митця був відносно нетривалий період співробітництва з журналом «Звёздочка», який видавала О. Ішимова. Повна назва видання – «Звёздочка. Журнал для детей, посвященный благородным воспитанницам институтов его императорского величества». Доклавши багато зусиль для створення й нормального функціонування Харківського інституту шляхетних панн, Г. Квітка легко погодився на співпрацю з О. Ішимовою, активною прибічницею жіночої освіти. Ідею такої співпраці подав редактор «Современника» П. Плетньов. Дружина письменника, сама колишня вихованка Петербурзького жіночого інституту, з ентузіазмом цю ідею схвалила.

Започатковуючи новий журнал, О. Ішимова шукала талановитих авторів. Вона наполегливо прохала Г. Квітку підтримати ініціативу дитячого видання. Перше число журналу настільки зацікавило харківського прозаїка, що він наважився випробувати себе в ролі дитячого письменника. Звертаючись до П. Плетньова, Г. Квітка писав: «Имел удовольствие получить «Звёздочку». Чувствительно благодарю милостивую государыню Александру Осиповну за лестное внимание. Укрепясь с силами, буду стараться заслужить его и предложу на рассмотрение свою статью, в коих, правду сказать, очень неопытен» [2, 340]. Праця над оповіданнями для дітей забрала багато часу. Основні труднощі були пов'язані з пошуком належного тону у спілкуванні з дитячою аудиторією. Навіть після завершення першого оповідання і схвалення його дружиною, Г. Квітку не полишали сумніви. «Мое писание совершенно отличное от требуемого для детей. Благодарность же за прекрасный журнал, полезный для детей, наша ничтожна, за всеобщим одобрением. Впрочем, пьески все бы не решился бы послать, если бы не была одобрена моим ближайшим цензором, которая свидетельствует Вам свое усерднейшее и

неизменное почтение» [2, 350], – писав він П. Плетньову. Насправді Г. Квітка дуже применшував свої можливості. На той час він уже мав певний досвід такої роботи. Саме йому належав почин сторінки для дітей у харківському журналі «Украинский вестник» (письменник, як відомо, був одним із засновників і редакторів цього видання).

Як людині просвітницької формації, Г. Квітці взагалі імпонувала ідея виховної літератури для дітей. Виділившись як специфічний рід художньої творчості в епоху Просвітництва, дитяча література упродовж певного часу ще мала вигляд прикладного дидактичного матеріалу, покликаного формувати моральну особистість та добропорядного громадянина. У цьому вона нерідко використовувала авторитет біблійного тексту, погоджуючи його з конкретними виховними завданнями. Таку практику застосував і Г. Квітка в оповіданнях «Умные дети» та «Одолжение от нищего», що побачили світ на сторінках «Звёздочки» у 1843 році. Він послався на повчання апостола Павла, який закликав допомагати нужденним. Гуманітарні просвітницькі інтенції письменника знайшли вияв у практичному повчанні на тему благодійності.

Важливу роль в обґрунтуванні природності добротворення відіграє думка, що погоджується з повчанням апостола Павла: збагачується не лише той, хто одержує допомогу, але й той, хто її надає («А Бог має силу всякою благодаттю вас збагатити, щоб ви, мавши завжди в усьому всілякий достаток, збагачувалися всяким добрим учинком...» (2 Кор., 9: 7-8). Добрі вчинки збагачують людину – ця теза визначає ідейний зміст Квітчиних оповідань. У них письменник у доступній для маленьких слухачів формі розкрив основні засади благодійності. По-перше, слід віддавати здобуте власними зусиллями, тобто на ділі ділитися з іншими «собою». По-друге, добро належить робити з любов'ю, без зневаги та приниження нужденних.

Було б неточним стверджувати, що Г. Квітка у своїх оповіданнях орієнтувався виключно на дитячу аудиторію. Його повчання звернені й до батьків, які опікуються вихованням своїх дітей. Не випадково ключову роль у дитячих творах письменника відіграє образ «розумної матері», яка постає в ролі доброї порадиці. Письменник виходить із того, що саме мати є найпершою і найкращою наставницею для своїх дітей, вона виявляє й розсудливо скеровує їх природні риси та нахили. Однією з природних рис дитини виступає потреба в усьому наслідувати дорослих. Завдання матері полягає в тому, щоб провести дітей від простого наслідування до усвідомленого сприйняття й самостійного творення певних соціально схвалюваних учинків.

«Розумна мати» не нав'язує й не контролює кожен крок. Вона непомітно спрямовує самостійні пошуки дітей у їх особистісному самоствердженні. Маленькі герої оповідання «Умные дети» Соня й Олексій саме від матері довідуються про благодійність як соціально значущу форму людського самовираження. Автор послідовно розкриває всі етапи сприйняття дітьми ідеї благодійності як визначальної суспільної й духовної цінності.

Характерно, що в образах Соні й Олексія автор утілює стереотипні гендерні уявлення. Хлопчика зображено амбітним і самовпевненим, натомість дівчинка постає більш стриманою і схильною до внутрішніх переживань.

Гендерні стереотипи письменник пов'язує з просвітницькими концептами «розуму» й «серця», простежуючи їх роль у формуванні дитячої особистості. Зображені у Квітчиному оповіданні діти у процесі соціалізації певною мірою доповнюють і «виховують» одне одного. Хлопчик першим пропонує підтримати ідею благодійності, однак спочатку сприймає її поверхово. Натомість його сестра, наділена природною здатністю глибоко співчувати, змушує замислитись над справжньою суттю благодійності. Постановивши у вільний від навчання й відпочинку час працювати для бідних, діти самостійно визначають, як зароблятимуть гроші для милостині: Соня займається плетінням та вишиванням, Олексій виготовленням пакунків. Автор одразу ж натякає, що саме мати є єдиним покупцем вироблених дітьми речей. Завершуючи твір, він нагадує це читачам, виділяючи особливу роль «розумної матері» у вихованні дітей: «А вы, милые читательницы и читатели наши, конечно догадались, отчего плохонькие работы Сонечки и Алеши продавались все дороже и дороже по мере того, как они охотнее и охотнее раздавали деньги нищенским» [4, 513].

В оповіданні «Умные дети» зіставляються два погляди на те, як слід допомагати ближньому. Вони представлені в розповідях самих дітей про перший досвід у спілкуванні з нужденними. Досвід хлопчика ґрунтується на раціоналістичному уявленні про благодійність, яка в його свідомості спочатку постає як чергова забава, привід для веселощів і розваги. Звертаючись до матері, він ділиться своїми враженнями: «О маменька! – кричал Алеша. – Как весело раздавать деньги тем, у кого их нет! Иной безногий, принимая от меня гривенник, дрожал от радости!.. А когда я подавал слепому, так это смех! Я подаю ему здесь, а он тянет руку в другую сторону... (хохочет) я таки долго с ним забавлялся, все манил его, потом бросил деньги ему в шапку и кричу: «Ищи, дурачина, в шапке, там твои деньги, это я подал тебе» [4, 510]. Цьому поглядіві протиставляється інший, заснований на любові до ближнього та сердечному співчутті й співпереживанні. Тут сльози дівчинки, яка розповідає про зустріч із нужденними, виступають вагомим критерієм глибинного усвідомлення благодійності: «Маменька! Мне они жалки!.. Какая бедность... Как дурно они одеты, мне хотелось бы каждого перенарядить как-нибудь, накормить, дать им много денег, но я не могла этого сделать и только утешала их ласковыми словами, что Бог их не оставит» [4, 510].

Наступний розвиток подій доводить перевагу «серця» перед «розумом». Раціонально не вмотивована реакція нужденних, які відмовляються від грошей, змушує Олексія глибше замислитись над характером стосунків людини зі своїми ближніми. Розповідаючи матері про прикру ситуацію, хлопчик демонструє зміни, що відбуваються в його особистості: «Посуди, маменька, какие это несносные нищие! Я вышел к ним и со смехом, чтобы позабавиться над ними, говорю: «Ну, франты и франтихи на костылях, подходите ко мне, вот вам деньги... Эй ты, безногий! – закричал я на ползущего на коленях. – Беги проворней сюда», – а сам хохочу. Что же? Мои нищие ни с места и не глядят на меня. Вышла сестра, они все толпою к ней, не рассматривая принимают от нее деньги, и то и дело молят за нее Бога, а как она вступила с ними в расспросы, от чего кто обнищал, так они, рассказывая и глядя на ее слезы, сами плакали с

нею. Меня это тронуло. Я к ним, и уже без всяких насмешек над ними подаю деньги, а они все отказываются, молча отворачиваются от меня и идут со двора. Один старичок сказал мне: «Оставь, барин, деньги себе на игрушки, а для нищего они тяжелы и милостыня твоя горька» [4, 510-511].

Вислухавши сина, мати вказує на безпосередній зв'язок благодійності з любов'ю до ближнього. «Мне не нужна его любовь. Бери он мои деньги так, как я подаю их без всего, без любви, лишь бы дать ему на пропитание» [4, 511], – ці слова хлопчика спонукають матір перейти до повчальної бесіди. Вона розтлумачує, що справжню вагу в добрій справі мають не гроші, а любов і щире серце. Материнське повчання побудоване в душі сентименталізму, що виходить із визнання природної доброти людської натури («Ты говоришь против своего сердца. В нем гнездится добро, но ты его еще не понимаешь» [4, 511]). Апеляція до християнської моралі підпорядковується в оповіданні просвітницькому концепту «загального блага», тож поряд зі своєрідним «вихованням почуттів» зберігається авторитет раціонально визначеної суспільної організації.

Повчальні приклади, до яких звертається мати в розмові з сином, переконують у важливості не самих лише вчинків, а й мотивів, якими при цьому керується людина. По-справжньому добрим є той вчинок, що робиться від серця. Із просвітницьким практицизмом автор переконує, що безкорисливе добротворення ніколи не минає марно. Повчаючи дітей, мати обіцяє розповісти, як на ділі кожна людина залежить від своїх добрих справ і від доброї волі свого ближнього. Обіцянка умотивовує задум наступного оповідання – «Одолжение от нищего», в якому запропоновано повчальну історію, що покликана наочно проілюструвати суспільну значущість благодійності. Обидва твори виступають як концептуальна єдність, своєрідний повчальний міні-цикл, звернений до дитячої аудиторії.

В основу оповідання «Одолжение от нищего» покладено спогад про подію, яка стала родинною бувальщиною. Мати розповідає доньці й синові випадок, що трапився з її братом у дитинстві. Одного разу він грубо повівся з мандрівним старцем: самовпевненість хлопчика засновувалась на розумовому розрахунку – мовляв, як може звичайний жебрак прислужитись вихідцю з багатой родини? Слова подорожнього – «Одолжишь меня, я при случае тебе отслужу» [3, 515] – викликають у зарозумілого хлопчика лише сміх. Однак те, що трапляється далі, змушує його радикально змінити своє ставлення. Заблукавши в лісі, дитина проходить через складні випробування. Ліс виступає тут своєрідною метафорою абсолютної самотності, яка навчає цінувати «іншого», ким би він не був. Водночас образ лісу співвідноситься з мотивом ініціації – життєвого лабіринту, проходячи яким дитина усвідомлює важливі для особистісного становлення речі.

Самотній і наляканий, хлопчина зустрічає в лісовій гущавині саме того жебрака, з яким колись повівся зверхньо і зневажливо. Старець постає тут в ролі казкового віщуна, який розкриває практичну вагу добротворення. «Вот, – говорил он, – если бы я видел от тебя тогда ласку и слышал приятное слово, с радостью помог бы твоему горю и привел бы тебя домой. Теперь же, помня

твое чванство надо мною, ни на что не смотрю и оставляю тебя одного в лесу» [3, 516]. Лише одержавши тверду обіцянку змінити ставлення до бідних, жебрак погоджується надати хлопчикові допомогу. При цьому він виступає в ролі мудрого вчителя, який проголошує важливі настанови: «Будешь ли помнить, что и последний нищий такой же человек, как и ты, живущий в больших палатах и одетый в дорогие платья? Будешь ли помнить, что мы все – люди – обязаны по закону Божьему один другому помогать в нужде? Выкинешь ли из головы эту грешную мысль, что только ты можешь быть полезен бедному, а тебе не будет надобности ожидать от него помощи?» [3, 516-517]. Фактично, формування особистості розвивається через усвідомлення тісних соціальних зв'язків: через відкриття «іншого» в собі та себе в «іншому». Очевидно, не випадково в ролі «іншого» у Квітчиному творі виступає саме жебрак – здавалося б, найбільш упосліджений учасник суспільної організації. Так автор ілюструє просвітницький принцип взаємної залежності всіх членів соціуму – поза становими чи майновими розбіжностями.

Проводячи свого маленького героя через випробування, автор постулює необхідність «виховання почуттів». У його концепції наперед виходить моральне почуття як основа добротворення. Пріоритет «сердечної правди» стає підвалиною виховної програми письменника, оскільки суто раціональний підхід не витримує моральної перевірки.

Розглядаючи формування особистості у дусі ідей пізнього Просвітництва, Г. Квітка виходить із визнання вродженої схильності дитини до добротворення. Основне завдання виховного процесу він бачить у розкритті й плеканні цієї схильності. Із практичною метою письменник залучає здобутки християнського моралізаторства; частково через це його твори набувають виразних притчових ознак. Важливо, що Г. Квітка враховує гендерний аспект, а також надає особливого значення самотійному досвідові дитини у прийнятті та усвідомленні соціальних зв'язків.

Квітчині оповідання «Умные дети» та «Одолжение от нищего» представляють просвітницький етап у літературному осмисленні проблеми формування дитячої особистості. У новому українському письменстві це були чи не перші твори, у яких автор безпосередньо звертався до дитячої аудиторії та шукав найбільш прийнятних засобів у спілкуванні з такою аудиторією. Подальше осмислення цих пошуків письменника може мати значну наукову перспективу.

Література

1. Зубков С.Д. Русская проза Г.Ф. Квитки и Е.П. Гребенки в контексте русско-украинских литературных связей. – К.: Наук. думка, 1979. – 272 с.
2. Квітка-Основ'яненко Г.Ф. Листи // Квітка-Основ'яненко Г.Ф. Збір. творів: У 7 т. – К.: Наук. думка, 1981. – Т. 7. – С. 163-357.
3. Квітка-Основ'яненко Г.Ф. Одолжение от нищего // Квітка-Основ'яненко Г.Ф. Збір. творів: У 7 т. – К.: Наук. думка, 1981. – Т. 6. – С. 514-517.
4. Квітка-Основ'яненко Г.Ф. Умные дети // Квітка-Основ'яненко Г.Ф. Збір. творів: У 7 т. – К.: Наук. думка, 1981. – Т. 6. – С. 507-513.

5. Лучник І.О., Секарева К.М. Примітки // Квітка-Основ'яненко Г.Ф. Збір. творів: У 7 т. – К.: Наук. думка, 1981. – Т. 6. – С. 624-638.

Анотація

У статті вивчається погляд на проблему формування дитячої особистості у прозі відомого письменника Г. Квітки. Враховано просвітницький світогляд автора та його переконання у визначальній ролі «виховання почуттів» майбутнього громадянина. У системі авторських поглядів особливу увагу приділено утвердженню ідеї добротворення. При цьому письменник наголошує на ролі власного досвіду дитини у процесі набуття й осмислення соціальних зв'язків. Формування особистісних рис героїв оповідань Г. Квітки проходить шляхом відкриття «себе» в «іншому» під час соціальних контактів.

Аннотация

В статье изучается взгляд на проблему формирования детской личности в прозе известного писателя Г. Квитки. Учтено просветительское мировоззрение автора и его убеждение в определяющей роли «воспитания чувств» будущего гражданина. В системе авторских взглядов особое внимание уделено утверждению идеи благотворительности. При этом писатель выделяет роль собственного опыта ребенка в процессе приобретения и осмысления социальных связей. Формирование личностных черт героев рассказов Г. Квитки происходит путем открытия «себя» в «другом» в ходе социальных контактов.

Summary

In the article a look on the problem of forming of child's personality in prose of the known writer G. Kvitka is studied. The elucidative world view of author and his persuasion in the determining role of «education of senses» of future citizen is taken into account. In the system of author looks the special attention is spared to claim of idea of charity. Thus a writer selects the role of own experience of child in the process of acquisition and comprehension of social communications. Forming of personality lines of heros of stories G. Kvitka takes place by opening of «itself» in «other» during the social contacts.

Ключові слова: література для дітей, сентименталізм, виховання, особистість.

Ключевые слова: литература для детей, сентиментализм, воспитание, личность.

Keywords: literature for children, sentimentalizm, education, personality.